

УДК 821.163.42'06.09

**ДЕМІСТИФІКАЦІЯ НАДПРИРОДНОГО
У ФАНТАСТИЧНІЙ ПРОЗІ ХОРВАТСЬКОГО МОДЕРНІЗМУ
(на прикладі оповідань “Смерть грабаря” Н. Андріяшевича
і “Бошкарина” В. Назора)**

Мар'яна КЛИМЕЦЬ

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра слов'янської філології*

У статті зроблено спробу проаналізувати один із видів фантастичного оповідання в хорватському модернізмі – “фантастику з ключем”. Фантастичну структуру твору раціоналізує певний код, він демістифікує надприродне і переводить текст з фантастичної моделі у міметичну. Літературознавчий аналіз здійснено на матеріалі оповідань хорватських письменників-модерністів Н. Андріяшевича і В. Назора.

Ключові слова: демістифікація, літературна фантастика, “фантастика з ключем”, модернізм, хорватська література, Н. Андріяшевич, В. Назор.

Питання демістифікації надприродного в художньому тексті як одне з засадничих при вивченні фантастичного дискурсу пов'язане, передовсім, із теорією фантастичних жанрів. Відомий літературознавець, один із теоретиків фантастичної літератури Ц. Тодоров називає три умови, за яких твір можна визначити як фантастичний:

1. Текст повинен змусити читача вважати світ літературних образів і персонажів світом живих істот. Читач повинен вагатися між раціональним та ірраціональним поясненням подій, які відбуваються.

2. Цей сумнів може поділяти хтось із персонажів. Невпевненість і сумнів, таким чином, є однією з тем твору.

3. Читач повинен відкинути алегоричне тлумачення тексту¹.

Коливання між природним і надприродним поясненням, сумнів читача і героя є ядром фантастичного; щойно сумнів буде подолано, зникне жанр фантастичного, а з'являться два межові жанри – дивовижно фантастичне (якщо текст пропонує раціональне пояснення) або чудесно фантастичне (якщо текст і оповідач схиляють читача до ірраціонального пояснення)². Таким чином, раціональний чи ірраціональний коди, на думку Ц. Тодорова, відіграють ключову роль при визначенні жанру фантастичного тексту.

Сербський літературознавець С. Дам'янов у дослідженні “Корені модерної сербської фантастики”, розглядаючи фантастичне мистецтво як опозицію міметичного, виділяє три модули реалізації фантастики: фантастичне з ключем і два види чистої

¹ Todorov C. Uvod u fantastičnu književnost. Beograd, 1987. S.37.

² Ibid. S.47-49.

фантастики*. У творах, для яких характерна реляція (начебто) фантастичні події–раціональний ключ, “текстуальні події спочатку конститууються за логікою фантазму: текст формується у неміметичній моделі, аби згодом отримати раціональну розв’язку, нефантастичне пояснення, яке все переводить на рівень реального і яке відкриває справжній стан речей, нефантазмну** структуру, начебто, фантастичних подій і картин...”³. Отже, те, що читачеві і героям здавалося фантастичним, надприродним, метареальним або потойбічним, отримує логічне пояснення, оскільки раціональний код розкриває міметичний підтекст. Проте до моменту демістифікації події (на рівні рецепції, а також самої текстури, оскільки фантастична література – це, передовсім, акт творення паралельної дійсності за допомогою мови) функціонують і трактуються як надприродні, а статус фантастичних втрачають після реалістичної розв’язки, яка пояснює їхній справжній – емпіричний – характер. Такі твори, по-суті, є проявом боротьби рацію з ірраціональним.

У процесі демістифікації крок за кроком розкриваються ті принципи, на яких засноване фантастичне.

Ц.Тодоров виділяє декілька типів, або ключів, демістифікації, які раціоналізують фантастичну структуру твору, розвінчують надприродне: випадок, збіг обставин, сон, вплив наркотиків, обман, галюцинації, божевілля⁴. С.Дам’янов до цього переліку додає алегоричний ключ і просвітницько-раціоналістичний ключ, характерний для фантастичної прози преромантизму⁵. Варто зазначити, що фантастичні події можуть бути пояснені наукою, а комічний або іронічний ключі вдало нейтралізують фантастичні реакції.

Одним із типових видів “фантастики з ключем” є прозові твори, засновані на фольклорно-фантастичному і демонологічному потенціалі. Такий дискурс фантастичного світу розпочав у літературі Просвітництва: “Ще критика епохи Просвітництва заперечувала реальне існування демонів і висміювала забобони, керуючись ідеєю, що їх можна викоренити у народі за допомогою просвіти. Ця тенденція, однак, пов’язана не лише з просвітництвом і творами, в яких чудесні події пояснюються реальними причинами, а й з романтизмом, фольклорним реалізмом і реалізмом. Протягом XIX ст. змінювали один одного різноманітні поетичні зразки, засновані на розвінчанні віри в демонів. Із посиленням критично-раціонального ставлення до народних забобонів змінюється й ставлення фантастики та реального світу у світогляді”⁶.

Рудименти такого типу літературної фантастики трапляються в літературі романтизму і модернізму. Як приклад – фантастичні оповідання хорватських письменників-модерністів Н.Андріяшевича “Смерть грабаря” (*Graborova smrt*, 1907) і В.Назора “Бошкарина” (*Boškarina*, 1910), у яких функціонують раціональні ключі – обман і сон. Варто зазначити, що твори з елементом демістифікації не є поширеними у літературі хорватського модернізму, загалом багатой на різноманітні моделі фантастичної прози. Так, один із найвідоміших хорватських письменників-фантастів зазначеного періоду К.Ш.Джалський дає науково обгрунтоване пояснення тих чи інших надприродних явищ, але лише для того, щоб інтенсифікувати сумнів. Визначний письменник-модерніст А.Г.Матош у двох оповіданнях (“Сила сумління” і “Квітка на роздоріжжі”) звер-

* С.Дам’янов аналізує твори сербських преромантиків.

** Термін С. Дам’янова.

³ Дам’янов С. Корени српске модерне фантастике. Нови Сад, 1988. С. 54.

⁴ Todorov C. Uvod u fantastičnu književnost. S. 50.

⁵ Дам’янов С. Корени српске модерне фантастике. С. 55.

⁶ Айдачич Д. Демони в славянских литературах: Литературно-историческая типология на примерах восточнославянских и южнославянских литератур // Слов’янський збірник. Одеса, 2005. С. 128.

тається до топосу сну, але у першому творі автор робить це з метою алегоризації образу сільського писаря, а у другому тексті сон героя є не раціональним ключем, а засобом для підсилення ймовірності фантастичного. При цьому цікаво, що у творах хорватських письменників-фантастів, які зверталися до народної демонологічної літератури, демони, упирі, духи не конкретизовані - вони абстрактні й функціонують як психічний феномен (яскравий приклад - оповідання К.Ш.Джальського “Сон лікаря Мишича”). Оповідання Н.Андріяшевича і В.Назора – цікавий матеріал для дослідження як своєрідний місток між двома літературними епохами.

Показово, що обидва оповідання входять до збірок, у назві яких присутній географічно-регіональний визначник: “Смерть грабаря” вміщено у збірці “Образки і оповіді з неретвянського краю” (*Slike i priče iz neretvanske krajine*), а оповідання “Бошкарина” у збірці “Істрійські оповіді” (*Istarske priče*)*, що дає читачеві підстави сподіватися на знайомство з колоритом певного регіону, а відтак, читач одразу готується до сприйняття незвичайного у контексті чужого, екзотичного, а не універсального. Обидва автори для максимального відчуття присутності потойбічного вміщують дію у середовище, де тип демонологічної фантастики реалізувати найлегше – у село, де побутують вірування про відьом, упирів, інших демонів.

Герой оповідання Н.Андріяшевича – грабар, який бореться з упирем. Цікаво, що всі дійові особи у творі названі, безіменним залишається тільки грабар: таким чином, герой, позбавлений іншої можливості ідентифікації, у тексті функціонує крізь призму своєї професії, що викликає ряд асоціацій зі смертю і потойбіччям. Героєм оповідання В.Назора є селянин-істрієць кум Зване. Одного разу серед ночі його перестріває мрак – частий герой-демон істрійських переказів і повір'їв, який з'являється в образі собаки, осла або іншої тварини. Мрак у народних віруваннях – безпосередня персоніфікація темряви, на що чітко вказує назва цього демона⁷. Отже темою обох оповідань (власне фантастичної їх частини, до введення ключа) є зустріч людини з демоном, яка відбувається серед ночі, у час, коли потойбічні істоти набувають найбільшої сили і можуть завдати людині чимало прикрощів. Герої обох оповідань глибоко переконані в існуванні демонів.

Момент появи фантастичного в оповіданні “Смерть грабаря” зафіксований у словах Івана Батича до грабаря: “Я стану твоєю смертю”⁸. Іван Батич помер, а його смерть супроводжували вкрай дивні обставини: “Коли з нього вийшла душа, бачили, як чорний кіт перелетів через хмару, і в ту ж мить почувся якийсь страшний крик і брязкіт ланцюгів. Склянка на столі сама перекинулась, і свячена вода з неї вилилась”⁹. Для того, щоб покійник не встав з могили, грабар виконував усі відповідні дії, відомі йому з давнини: зашив чорною ниткою ногавиці, труну замастив гашеним вапном, а в маленьку дірку ввіткнув тернову гілку. Оповідач поступово наводить щораз більше доказів існування упиря: тієї ночі, коли поховали Батича, град вибив сільські поля, а через два дні у селі померло декілька дітей, і матері клялися, що чули голос Івана Батича; стара селянка Кате Магіна розповідала, як перед нею з'явився покійник і сказав, що чекатиме її на тому світі – за декілька днів Кате померла. Оповідач ще більше підсилює вірогідність присутності нечистої сили і можливість життя після смерті, вводячи

* Неретва – ріка, яка впадає в Адриатичне море на південному сході Хорватії; Істра – півострів у південно-західній частині країни.

⁷ Istarske narodne priče / Red., uvod i koment. M.Bošković-Stulli. Zagreb, 1959, S. 211.

⁸ Andrijašević N. Graborova smrt // Šicel M. Antologija hrvatske kratke priče. Zagreb, 2001. S. 105.

⁹ Ibid. S. 105.

давню історію про покійну вдову Девку, до якої приходили її діти, а вона їм у могилі шила і латала одяг. Існування демона підтверджено в момент, коли під час похорону селянки Маріяни виявляють, що труна Батича порожня. До цієї миті читач постійно перебуває на межі сумніву – хоча в очевидців, начебто, нема видимих підстав давати неправдиві свідчення, проте усі вони перебувають під впливом забобонів. Інші випадки легко можна пояснити збігом обставин. Селяни почали вимагати від священика вжити рішучих заходів проти упира. Однієї ночі священик, монахи і грабар збираються на битву з демоном. Їх шлях на цвинтар освічує місячне сяйво. Воно відбивається у нічному морі, і з елементу пейзажу поступово перетворюється на уособлення демона, якому підпорядковуються стихії природи: “Яскраве місячне світло залило весь край і не дало грабареві щось розгледіти. Його втомлене око намарне намагалося зупинитись на якійсь постійній точці. Море на сході білілось, як ртуть... Раптом воно стало підніматися, наче стіна, шораз вище і вище у зловісній тиші... Біла безодня збільшувалася і розросталася, і то лише на сході. Прохолодний вітерець безшумно обвівав їхні обличчя. А вони стояли, сковані страхом, дивлячись, як наближається море... Раптом його оточив густий літній туман. Він судомно стиснув кілок і намагався іти вперед. Місце видавалось йому незнайомим... Холодний туман студить обличчя грабаря. Раптом бачить: стоїть чоловік у світці... Грабареві по спині проповз холодний колючий мороз...”¹⁰ Далі, начебто, відбувається боротьба грабаря з упирем, деталі якої відомі тільки її учасникам. Наступного дня грабаря знайшли непритомним. Він прожив ще місяць, а тоді помер, мучачись від страшних примар і видінь. Про те, як грабар бився з упирем, читач дізнається з уст його дружини, яка почула це від свого чоловіка. Після тієї ночі демон більше не з'являвся і нікого не лякав. Розв'язка, раціональний ключ міститься в кінці тексту: розширюючи цвинтар, селяни натрапили на людський скелет, тоді сини Івана Батича змушені були зізнатися, що це кістки їхнього батька, якого вони перепоховали, почувши сільські чутки про упира і вимогу пробити труп осиковим кілком. Таким чином, фантастичне демістифіковане, а відтак, потребує нової інтерпретації. Ті факти, які селяни тлумачили діями упира, після розвінчання впливу потойбічного пояснюються збігом обставин, а стан афекту грабаря і його дивна смерть – особливою психічною установкою героя, спричиненою словами “я стану твоєю смертю”, які Батич сказав грабареві ще за життя і які грабар, нібито, ще раз почув, борючись з упирем: “Ти мене переміг, але знай, що я все-таки твоя смерть”¹¹. Корінь ідеї перетворення Батича на демона – в асоціації рис упира з характером покійного, який за життя був злою людиною, з похмурим поглядом, жорстоким серцем, злодієм і вбивцею, не хотів перед смертю прийняти святого причастя, а тому пов'язувався з нечистою силою. Великого значення в творі набуває віра селян в існування духів, ця віра настільки сильна, що спричиняє різного роду галюцинації і видіння.

В. Назор досягає ефекту “фантастичного” сумніву іншим чином – завдяки поєднанню напівказкового стилю оповіді і реалістичних деталей. Фольклорно-казкові мотиви виконують у цьому оповіданні композиційну функцію, вони є рушіями фантастичної дії, однак “автора більше цікавить не чарівна, а соціально-побутова казка, що певною мірою позначилось на посиленні реалістичного моменту”¹² Так, текст починається характерним для казок зачином із використанням символічної цифри три, проте оповідач одразу ж вводить іронічний ключ, а потім надає тексту емоційного за-

¹⁰ *Andrijašević N. Graborova smrt.* S. 108.

¹¹ *Ibid.*

¹² *Пащенко Е.Н.* Владимир Назор и фольклоризм в хорватской литературе. Київ, 1983. С. 156.

барвлення: “На трьох шляхах у три села, перед трьома корчмами опинився вночі кум Зване, нещасний і самотній, на загорошеній дорозі, яка вела з міста до його сільця”. Той самий прийом застосовує оповідач далі, демонізуючи описи природи в очах п’яного селянина: “Здалося, що на голос селянина дорога ще більше захиталась і сотні упирів простягнуло з плоту до нього тернові пальці... – Ти п’яний! – озиваються голоси з тернових кущів, а руки потягнули його на інший пліт. Притягнули його, вп’ялися йому нігтями в обличчя, у лікті, в боки; тримають його міцно, наче залізні... Свинячі голови виглядають з-за гілля, зуби вишкіряються, очі палають, ведмежі лапи опускаються селянину на плечі...”¹³. Демони дорікають п’яному Зване, що той продав корову, єдину годувальницю сім’ї та пропив гроші, й намовляють його не вертатись додому. Поява справжнього демона-мрака у вигляді чорного пса, начебто, привела до тьми п’яного селянина. Згідно з народними віруваннями, мрак блукає вночі дорогами і, набравши вигляду якоїсь тварини, лякає подорожніх, завдаючи їм різної шкоди. Дослідниця хорватського фольклору М. Бошковиц-Стуллі відзначає, що зображення сцен зустрічі героя з мраком в оповіданні В. Назора подібне до усних істрійських повір’їв. Водночас дослідниця вказує і на певну невідповідність в описах поведінки авторських демонологічних персонажів із вчинками їх фольклорних прообразів: для народних вірувань Істри нехарактерне перетворення людей у мрака, мрак не є людською істотою¹⁴. Зване ж припускає, що мраком став його сусід Бацан Фурланич, який звинувачував селянина в крадіжці сіна.

Мрак піднімає селянина вгору, і з цього моменту починається незвичайна фантастична пригода Зване. Він пролітає над містом, де кількома годинами раніше проходив ярмарок, на якому відбувався конкурс на найкращу корову. Зване бачить свого двійника, який веде корову Бошкарину на огляд комісії. Бошкарина стара і худа, всі навколо насміхаються з кума Зване, але селянин впевнений, що його корова найкраща, адже вона – єдина годувальниця у селянській сім’ї. Зване бачить, як вразили його двійника насмішки комісії і як він з жалю продав свою корову забезцінь нечесному торговцеві. Далі мрак несе селянина додому. А вдома сусіди привели суддю і відібрали через борги все майно Зване, та його дружина, кума Барбара, не розгубилася, а, побачивши чоловіка на мравові, підказала, що якщо взути правий чобіт на ліву ногу, а лівий - на праву, до того ж одягнути свитку навиворіт, то мрак виконає будь-яке бажання. Нечистий пропонує героєві відкопати заховані скарби і гроші, полетіти на гору, де танцюють віли (а віли, згідно з хорватськими віруваннями, виконують бажання того, хто підглянув їх танець), знайти чарівну траву, що приносить щастя, але Зване бажає лише повернути корову і отримати заслужене визнання її достоїнств. Завдяки чарівній силі мрака, це бажання здійснюється, і селянин знову має можливість продемонструвати свою годувальницю перед комісією. В кульмінаційний момент письменник вдало вводить в оповідь прийом казкової гіперболізації – на очах комісії відбувається щось надзвичайне: “... молоко потекло само і безперестанку било чотирма струменями, біле, як сніг, запашне, як суниці. Наче джерело прорвало з чотирьох ущелин, чотирма жилами з гірського каменю, і піниться, бринить і співає про те, як воно оживить усе, що спалило сонце, вбила спрага. Жебонить молоко Бошкарину про піт селян, про силу їхніх м’язів, про міць їхнього духу, що може багато перетерпіти і пережити...”¹⁵. Фантастичний образ корови Бошкарину доволі цікавий – вона уособлює мрію селян про багатство і

¹³ Nazor V. Boškarina // Nazor V. Izbor proze I. Zagreb, 1999. S. 75-76.

¹⁴ Istarske narodne priče S. 212.

¹⁵ Nazor V. Boškarina. S. 89.

життя в достатку. Очевидно, В. Назор звернувся до надзвичайно поширеного міфологічного персонажа – чудесної корови, що є семантичним аналогом рогу достатку. Образ корови, яка уособлює богиню неба і годувальницю землі, що своїм молоком поїть лани, був дуже популярним в індоєвропейських міфах і скотарських ритуалах¹⁶, трапляється він і у слов'янському фольклорі – в чарівних казках корова є символом багатства, достатку, прибутку, плодотворної сили, вона годує і допомагає. Всі ці функції виконує і Назорова Бошкаринна. Зване отримав премію за чудесну корову і, задоволений, повертається додому з мрією вигодувати ще одну Бошкаринну. Всю цю фантастичну пригоду супроводжують роздуми Зване на кшталт: “невже я сплю”, “та я не п'яний”, “так, так, це все насправді” тощо, які підтримують вагання читача.

Далі дія переходить у реальність: оповідач застосовує раціональний ключ, який відкриває, що дивна пригода кума Зване була лише його сновидінням, нав'язним алкоголем та емоційними переживаннями того дня. У сні селянина, глибоко переконаного в існуванні потойбічних істот, реалізувались його інтенції, страхи, переживання, муки сумління: Зване шкодує, що продав корову і пропив гроші, йому соромно з'явитися на очі дружині; побачивши мрака, селянин роздумує, хто з кумів чи сусідів міг перетворитися на демона і шкодити йому, а асоціація з дрібним злочином – крадіжкою сіна у Бащана Фурланича – підказує кумові Зване, що саме цей сусід має підстави помститися, нарешті, таємні сподівання на багатство і достаток, які йому зможе принести корова, вигравши нагороду комісії.

Цікавим і результативним може бути літературне порівняння “Бошкарини” з циклом фантастичних гоголівських повістей “Вечори на хуторі поблизу Диканьки”. На подібність цих творів вказує і Є. Пашенко. Зокрема, вчений зазначає, що описи нечистої сили в “Бошкарині” асоціюються з аналогічними епізодами у “Вечорах” (наприклад, зустріч героїв Гоголя з чортом, що з'являється в образі червоної свитки (“Сорочинський ярмарок”)), подібна до зустрічі Назорового Зване з мраком, і подібно до ковала Вакули з оповідання “Ніч перед Різдвом”, Зване осідлав нечистого). Як і в повісті “Сорочинський ярмарок”, так і в оповіданні “Бошкаринна”, герой після невдалого торгу опиняється в корчмі, а подальші події розвиваються вночі на вулиці. Всі пригоди героїв і Назор, і Гоголь пов'язують зі сном, з якого Назорового кума Зване і Гоголевого Черевика пробуджує дружина, а нехарактерні для хорватських народних повір'їв перетворення сусідів у мрака перегукуються з поведінкою героїв з оповідання Гоголя “Ніч напередодні Івана Купала”. Басаврюк Гоголя нагадує сусіда Зване Бащана, який часто перетворюється у пса і шкодить подорожнім¹⁷. Таким чином, поетично синтезуючи сюжетно-образні прийоми і засоби соціально-побутової і чарівної казки, народні вірування Істри про нечисту силу, композиційні методи й окремі образи з ранніх творів Гоголя, Назор створює розповідь про життя істрійського селянина, а додаючи фантастичний штрих – сон, заглиблюється у психіку селянина.

У фантастичних текстах особлива роль належить оповідачеві, а також стосункам оповідач–читач. При аналізі оповідання “Смерть грабаря” помітно, що це не всеприсутній і всезнаючий наратор. Це оповідач, роль якого зводиться до передачі свідчень. Твір, власне, побудований на свідченнях різних людей, і завдяки їм (а також демонологічним мотивам), досягнуто ефекту сумніву, характерного для жанру фантастики: якщо герой і впевнений в існуванні потойбічного, то читач якраз не до кінця вірить у

¹⁶ 100 найвідоміших образів української міфології // За ред. Таланчук О. Київ, 2002. С.246–248.

¹⁷ Пашенко Е. Н. Владимир Назор и фольклоризм в хорватской литературе. С. 160.

це, адже маніфестацію надприродного він спостерігає через свідчення, які можуть бути свідомо або несвідомо сфальсифіковані. Особливо це стосується моменту, коли про боротьбу з упирем розповідає збожеволілий грабар, а його розповідь переповідає дружина. В “Бошкарині” оповідач одразу вводить перший раціональний ключ, згадуючи, що герой перебуває в стані сп’яніння, тому йому може всяке примаритися. З іншого боку, казкова манера оповіді неодмінно викликає у читача “фантастичні” реакції.

У фантастичних оповіданнях хорватських письменників-модерністів В.Назора і Н.Андріяшевича присутні декілька ключів, які раціоналізують фантастичне і розвінчують надприродне. Це, передовсім, середовище концентрації фантастичної дії, середовище, де глибоко вкорінилась віра в існування потойбічного, а це потойбічне під впливом різноманітних чинників матеріалізується. Такими чинниками може бути особливий психічний або психо-фізіологічний стан героя, зумовлений смертю ворога і страхом перед його помстою, алкогольне сп’яніння, муки сумління, приховані бажання і надії тощо. Особлива роль у розвінчанні надприродного належить оповідачеві: від того, в який спосіб він веде свою оповідь і в якому порядку розташовує ключі, залежить і сприйняття читачем фантастичного тексту, і досягнення у читача ефекту сумніву.

Таким чином, у літературі хорватського модернізму оповідання В.Назора і Н.Андріяшевича представляють особливу модель фантастичної прози – дивовижно-фантастичне оповідання або “фантастичне оповідання з ключем” і доповнюють хорватський літературно-фантастичний дискурс.

DEMISTIFICATION OF THE SUPERNATURAL IN FICTION OF THE CROATIAN MODERNISM

(Based on stories “The Death of the Grave-Digger” by N. Andriyashevych
and “Boshkaryna” by V. Nazor)

Mar'yana KLYMETS

*L'viv Ivan Franko National University
1, Universytets'ka Str., L'viv, 79000
The Chair of Slavonic Philology*

The article is aimed at analyzing the fiction with key, one of the types of fantastic story in the Croatian modernism. There is a certain code in such stories which rationalizes their fantastic structure/ it demystifies the supernatural and transfers the text from the fantastic model to the mimetic one. Literary criticism analysis is conducted on the basis of the material of stories by N.Andriyashevych and V.Nazor, Croatian modernist writers.

Key words: demystification, fiction, fiction with key, Modernism, Croatian literature, N. Andriyashevych, V. Nazor.

Стаття надійшла до редколегії 06.10.2006
Прийнята до друку 17.11.2006